

"מגדל דוד" ("המצודה") באמנות

דן יהב

"כשאתה נכנס דרך שער יפו אל העיר העתיקה של ירושלים הקדושה, הינך רואה מצד ימין את 'מגדל דוד', שהוד קדומים חופה עליו... אחרי שהסולטן התורכי סולימאן המפואר בנה את חומת ירושלים, זו הקיימת גם בימינו..."

(G.H. Hanauer, Folklore of the Holy Land. 1935, p. 96)

ארכיאולוגיות מקיפות: חפירותיו של גיוהנס, מטעם אגף העתיקות המנדטורי (1934-1944); חפירותיהם של פרופ' רות עמירן וא. איתן (1968-1969); פרויקט שיקום המצודה וסקר ארכיאולוגי של החומות והמגדלים (1976), וכן חפירות במצודה מעת לעת מטעם מוזיאון העיר ירושלים, על ידי הלל גבע, ג. סולר ורנה סיוון.

שלוש תכונות הפכו את "מגדל דוד" לסמל ולבעל מעמד מיוחד בקרב אתרי ארץ-ישראל בכלל וירושלים בפרט: מיקומו הגיאוגרפי, מרכזיותו והיותו צומת דרכים; רציפותו ההיסטורית והמגוון הארכיטקטוני של חלקיו, המייצגים תקופות היסטוריות ושליטים שונים; שלמותו האסתטית, יופיו וגיוונו החזותי המהווה מעין מיניאטורה של העיר כולה – חומה, שערים, מגדלים, בורות מים וכו'.

"מגדל דוד" במפות ובציורים עתיקים

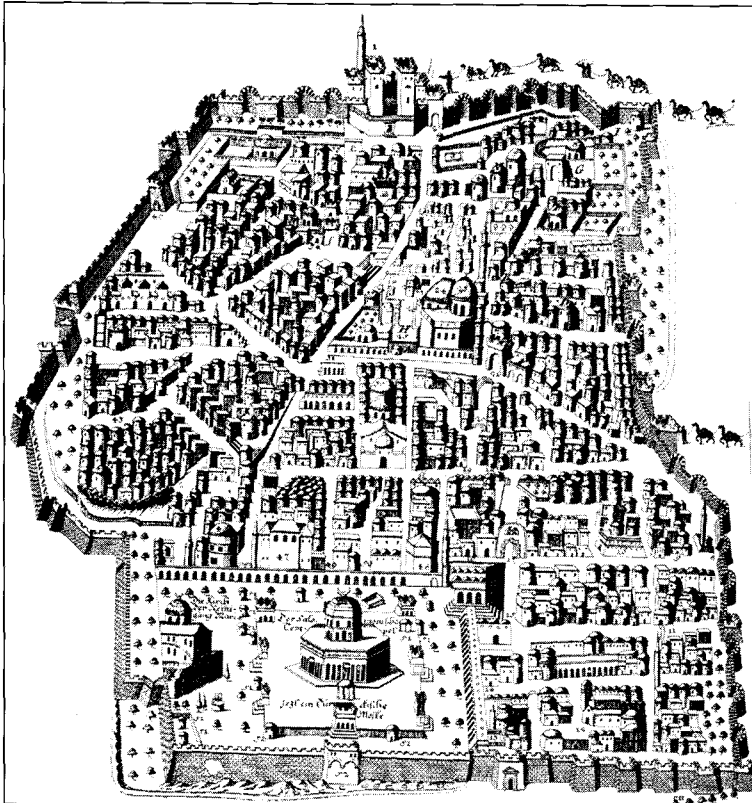
צודת ירושלים, המכונה "מגדל דוד", מלווה את הקרטוגרפיה של ירושלים מראשיתה בימי הביניים, דרך פריחתה בתקופת הרנסנס ועד לזמננו. אופן התיאור של העיר, על חלקיה ומבניה השונים, משתנה ומתגוון מתקופה לתקופה, אך יותר משמשקפים גוונים אלה את השינויים בחזות העיר, הם מבטאים את הלכי הרוח בחברה בה נוצרו, ואת התפתחות הקרטוגרפיה, הצילום והציור לאורך התקופות השונות. המשותף למרבית היצירות האמנותיות האלה הוא

שנת התשנ"ו מלאו לירושלים שלושת אלפים שנה, ולמצודה – אלפיים שנים. נראה שזו נבנתה לראשונה על ידי החשמונאים, במאה השנייה לפנה"ס. הורדוס, שמשל ביהודה בתקופת המאה הראשונה לפנה"ס, הוסיף לה שלושה מגדלים – היפיקוס, פָּאָאָל ומרים – לשמירת החומה המערבית בכלל (היא הכניסה המרכזית ממערב לעיר) ולהגנת ארמונו (שהשתרע מדרום למצודה) בפרט. אחד המגדלים, ששרד לאורך כל התקופות ושעליו אף נבנה צריח (מינארט), נודע בשם "מגדל דוד".

המגדל והחומות שסביבו, הפכו במשך השנים למצודה ששימשה כמחנה צבאי, למקום משכן למסדרי נזירים, ושוב למצודה, בתקופה האומאית והצלבנית. במאה ה-13 נחרסה המצודה על ידי צאצאי צלאח א-דין, וכמאה שנים לאחר מכן נבנתה מחדש על ידי הממלוכים. בתקופה העות'ומאנית (1517-1917) היא שופצה ונוסף לה הצריח.

"מגדל דוד" תואר ונחקר החל מהמאה ה-19, בין השאר על ידי אדוארד רובינסון, צירלס ווילסון וקלוד ריינה קונדר. הראשון שערך סקר מקיף במיתחם המצודה היה קונרד שיק (1879), ובעקבותיו נערכו במקום מספר חפירות

דן יהב הוא חוקר בתחום הגיאוגרפיה ותולדות אי"י ויישובה. פרסם את הספרים **מחקר וכתיבה** (1976, הוצאת ציריקובר), **מפעל ההתיישבות בחבל ימית** (1992, הוצאת ירון גולן) וכן **הרצליה – אם הקבוצות** (1994, הוצאת ירון גולן). זהו פרסומו הראשון **בנתיב**.

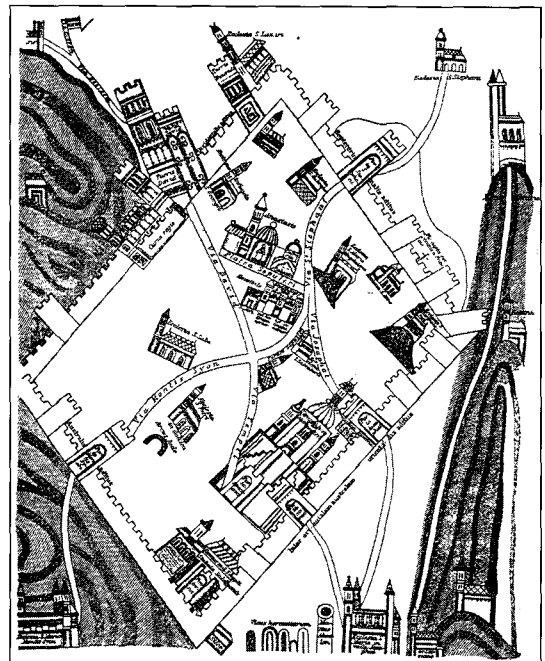

מפת ירושלים שהוקדשה לקיסרית האוסטרית אלזבטה קריטינה, וינה 1728.

היסוד הדמיוני, הנעוץ ביוצריהן – עולי-רגל ונוסעים נוצרים שהעלו על הכתב את רשמי מסעם לארץ הקודש, בצירוף תמונות ומפות להמחשה. כיוון שברוב המקרים הם לא ידעו לצייר, הם לא הכינו את המפות בעת המסע, אלא כששבו לעירם ותיארו בפני הקרטוגרף המקומי, על-פי זיכרונם, את מראות עיר הקודש, וביניהם גם מצודת העיר. הקרטוגרף צייר את המפה על-פי התיאור המילולי, מבלי שביקר כלל בירושלים, וזאת על סמך הידע שהיה לו בנושא מתוך קריאה בכתבי הקודש, וכן בהשראת הארכיטקטורה של סביבתו הקרובה.

כך מופיע "מגדל דוד" בתמונות ובמפות השונות, בסגנונות הארכיטקטורה האיטלקית, הגרמנית, האנגלית או הצרפתית – על-פי ארץ המוצא של הקרטוגרף.

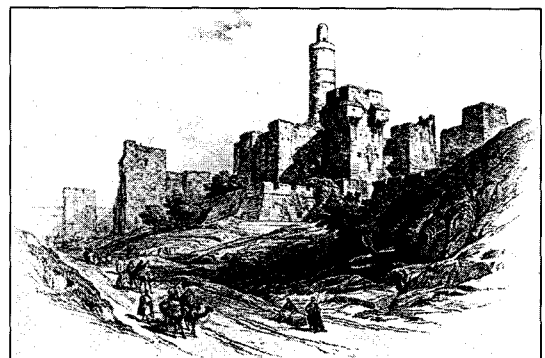
בשנת 1897 התגלתה בחורבות כנסייה בעיר מִיִּדְבָּא שבירדן, מפה-תמונה של ארץ הקודש ובה חלק מיוחד המתאר את ירושלים. המפה, העשויה פסיפס וקבועה בריצפת הכנסייה, נעשתה בשלהי המאה השישית, ולפיכך הינה התיאור הקדום ביותר של ירושלים בצורת מפה.

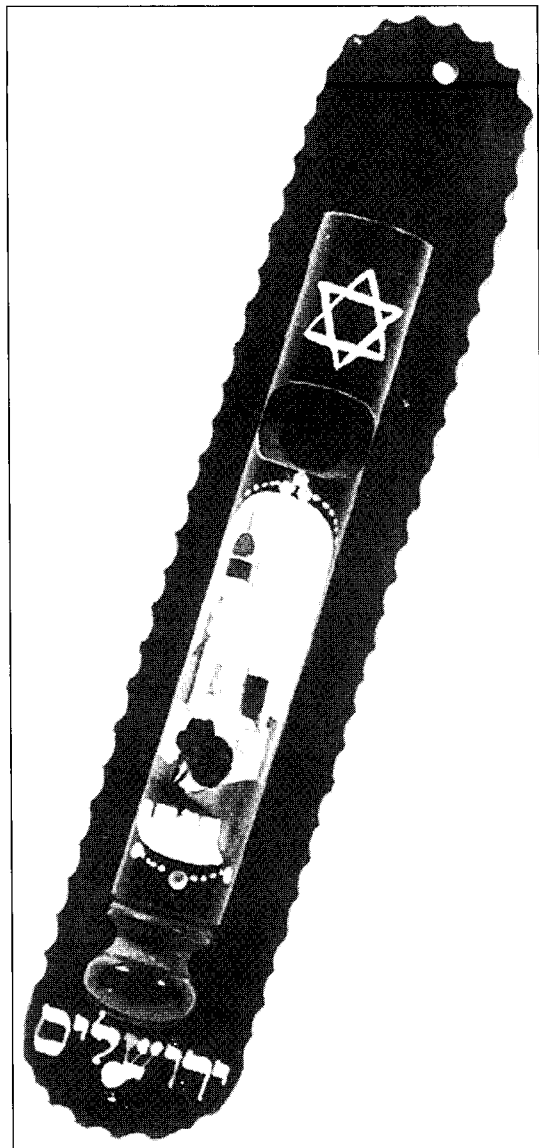
מפת ירושלים הצלבנית – אמצע המאה ה-12.

טבע ממפת מיִדְבָּא, מסוף המאה ה-6. "מגדל דוד" – במרכז החומה המערבית.

"מגדל דוד" 1838-9 (רוברטס, 1842).

מזווה. שנהב מצויר. ארץ-ישראל. שנות ה-20 למאה ה-20 (אוסף ג. דברה).

המבנים המאכלסים בצפיפות את המפה. במרכז התיאור המפתי עומדת "כיפת הסלע" – סמל המקדש, כשהמראה כולו הוא מכיוון מזרח, מהר הזיתים. מאחורי תיאור זה עומדת תפיסה דתית מובהקת, המעדיפה את העבר על פני ההווה.

אך גם במפות אלה מתוארת המצודה בפירוט רב, כמערכת של צריחים ושערים, בבליל של סגנונות, המצטרפים לתצריף מורכב ומשקפים היטב את העדפת התקופה ליסוד התיאורי על פני תמציתיות הסמל.

בתקופה המודרנית התפרסם "מגדל דוד" יותר מכל בציורים שנלוו למחקרים הגיאוגרפיים של ארץ-ישראל בכלל ושל ירושלים בפרט. תקופה זו החלה עם חקירותיו של אדוארד רובינסון, שכונסו בספרו "מחקרים מקראיים" (1838). הקרטוגרף שצירף את מפותיו למחקרים אלה היה הגרמני היינריך קיפרט. מפת ירושלים הופיעה בהם בקנה-מידה של 1:100,000.

במפת מידבא ניתן לראות את חומות העיר לאחר הרחבתן בידי אֶזְדֻקְיָה, קיסרית מהתקופה הביזנטית, שנודעה במפעלה הבנייה הגדולים שלה בירושלים, ובעיקר בהרחבת החומות, השערים והמגדלים (היא התגוררה בעיר בשנים 444-460 לספירה). במפה זו מקיפות החומות את הר ציון, ארמון הקיסרות, כנסיית הקבר וכנסיית מרים של יוֹסְטִינְיאָנוֹס. סמוך לשער המערבי, הוא שער יפו של ימינו, נראים במפה מוזדקרים שניים ממגדליו של הורדוס, כשאחד מהם הוא מגדל פצאל שיסודו נשתמר בימינו ב"מגדל דוד". רוחב הפסיפס הוא 6.5 מטרים ואורכו 15 מטרים, ותוכנו תואם את האונומאסטיקון לֶאָבְסָבְיוֹס – רשימות של שמות מקומות בתנ"ך ובברית החדשה וניסיונות לזיהויים הגיאוגרפי, מאת הגמון קיסריה, מגדולי סופרי הכנסייה (260-340 לספירה).

"המפה הפלורנטינית השנייה" לעומתה, מייצגת את השיטה הקרטוגרפית הרגילה והמקובלת בימי-הביניים. היא מצוירת ממבט מזרחה, קנה-המידה שלה הוא גדול יחסית, וארץ-ישראל מוצגת בה על שטח של שלושת רבעי מ"ר. עיקרה של המפה, העשירה בעיטורים ובצבעים, הוא בסימון אתרי המגדלים, המבצרים והמצודות – בצבע אדום כהה, כשביניהם גם "מגדל דוד".

המצודה מופיעה גם ב"מפת סְאֵנוֹטוֹ", במסגרת מיתווה של ירושלים, כמוסף מִפְתִּי המצורף לקול-קורא למסע-צלב חדש. שרטוט המפה נעשה על ידי פייטרו ויסקונטי, אחד הקרטוגרפים הראשונים של המפות הפורטולאניות (מפות תאורטיות, לא מדויקות, שצוירו על ידי נזירים בימי הביניים, בעיקר כציורי לוואי לספרים, והכילו בעיקר הוראות ניווט ותאורי נמלים).

תיאור נאמן יותר של "מגדל דוד" מופיע במפה המפורסמת של ארץ הקודש לברנהארד מברייטנבאך, אחד מנסיכי הכנסייה בגרמניה, אשר נעשתה בשנת 1483. המפה צוירה כאילוסטרציה לפרשת עלייתו לרגל של הנסיך, על ידי צייר שליווהו בדרכו. אורכה 1.25 מ' ורוחבה 0.25 מ'. תיאור העיר ירושלים תופס בה יותר ממחצית הגיליון לאורכו ולרוחבו, ונראה כי המחבר תיאר את המצודה וסביבתה כפי שראה אותן בעיניו.

לאורך כל תקופת מסעי הצלב שורטטו מפות-ירושלים רבות ומגוונות, הדומות לתכניות-ערים קדומות. הן משורטטות בדרך כלל בתוך מסגרת קבועה ועגולה – ולעתים במסגרת מלבנית. המפות עשירות בציורי חומות, שערים ומגדלים, ובמרביתן מופיע תיאור מצודת העיר ובמרכזה המגדל שזכה מאז התקופה הביזנטית לכינוי "מגדל דוד".

לרוב, מתואר המגדל בתמציתיות דקורטיבית, על סף ההפשטה, כשהוא מסמל כנראה את המצודה כולה. מודגשים בו סממני הביצורים: נדבכי אבן גדולים, שיניות, חרכי ירי, חיצים ובריחי ברזל גדולים.

המבט בחלק מהמפות הוא מכיוון מערב ולמעלה, וכך מופיע המגדל כמבנה גדול, ברקע קדמי משולב בחומת העיר, כשהוא מהווה גורם שווה-ערך למבנים דתיים כמו כנסיית הקבר, מקדש שלמה ("כיפת הסלע") ו"מקדש האדון".

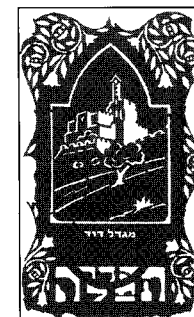
תפיסה שונה והדגשים אחרים מאפיינים את תיאורו של "מגדל דוד" במפות של תקופת הרנסנס. כאן נדחת המצודה ומשמשת רקע אחורי, כדי להשתלב במכלול

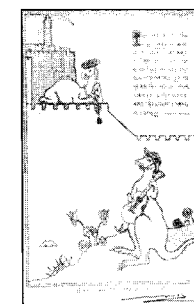
א.מ. ליליאן. איורים לספר התנ"ך. ברלין 1912 (מוזי און ישראל).

מפית רקומה. שנות השלושים של המאה ה-20 (אר. סף ג. דברה).

שבלונה לציור על עץ זית. "בצלאל" שנות ה-20 למאה ה-20 (אוסף י. איינהורן).

גלויה מצוירת על ידי מ. גור-אריה לכבוד החיילים האוסטרליים (אוסף י. איינהורן).

סמל של המוזיאון לפולק לור ארץ-ישראל.

העניין המדעי-היסטורי. רבים מהם חיפשו אחר נופי המקרא, התרשמו מהמצודה הגדולה שבחומות ירושלים, וראו בה את מגדל דוד המלך.

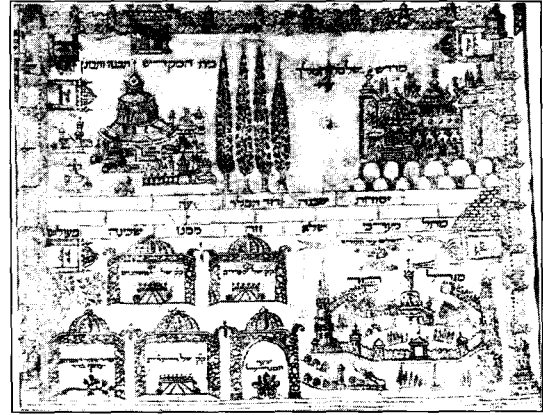
"המגדל" באמנות היהודית

תאורי "מגדל דוד" באמנות היהודית, מופיעים לראשונה במאות ה-17 וה-18. בתיאורים אלה מופיעה המצודה בצורה דמיונית, בדומה להופעתה במפותיהם ובציוריהם של החוקרים והצלילנים הלא-יהודים בימי הביניים והרנסנס. כאלה הן למשל הכתובות למראי-המקומות הקדושים של יהודי איטליה.

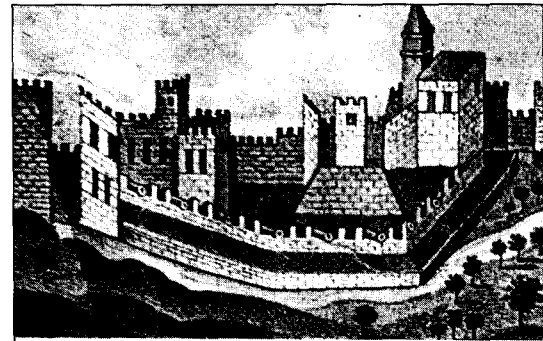
במחצית המאה ה-19 התרחבה תפוצת תיאורו של האתר באמנות היהודית. "מגדל דוד" לבש צורות שונות, כשדמויייו היו תוצר ישיר של התפיסה הרחנית בקרב אנשי הישוב דאז.

הראשון שצייר את "מגדל דוד" היה חוקר הארץ ר' יהוסף שוורץ, בשנת 1837. הציור מתאר את המצודה כולה, כפי שנראתה "מפנים" ו"מחוץ": שלל מגדלים, חומות ושערים מקושטים, עשירים בחלונות ובחרכי ירי. דימוי איורי זה יופיע אצל המדפיסים הירושלמים, יחד עם מקומות קדושים אחרים, וזאת למרות של "מגדל דוד" לא נודעה חשיבות דתית.

יצירה נוספת בנושא זה היא ה"שושנתה", שהודפסה בדפוס סלומון ב-1862, ונועדה להיות מזכרת לתיירים ולמשלוח ליהודי הגולה. "מגדל דוד" מופיע כאן בדמות המגדל ההרודיאני, כשלצדדיו "שער הרחמים" ושער שכם, כמבנים חילוניים.

"מגדל דוד" - איטליה 1722.

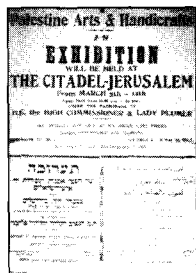
"מגדל דוד" בליטוגרפיה של יהוסף שוורץ, ארץ-ישראל - 1837.

מגדל דוד-ראשית הציור בארץ-ישראל

Migdal David - the Beginnings of Painting in Eretz-Israel

כרזה של תערוכת האמנים הארץ-ישראליים במצודה - 1924.

מודעה לתערוכה של חפצי אמנות ארץ-ישראליים ב"מגדל דוד", (בית הספרים הלאומי והאוני-ברסיטאי).

"מגדל דוד" מופיע גם במחקריהם וספריהם של ויקטור גירן, סיימונדס (1841) וכן וואן-דייילדה, שיצר את מפת ירושלים בקנה-מידה של 1:10,000 בקירוב. בשנת 1865 נעשה מפעל קרטוגרפי חשוב ביותר, מטעם "החברה האנגלית לחקירת ארץ-ישראל" (PEF); ירושלים מופתה בפירוט רב על ידי קפיטן וילסון וחמשת חבריו מחיל המהנדסים המלכותי, בקנה מידה של 1:10,000.

מפה זו עובדה מחדש בשנת 1875, על ידי נ. שיק והקרטוגרף קארל צימרמן, במסגרת מהדורת "מפות ותרשימים לטופוגרפיה של הברית הישנה".

המצודה מופיעה גם בספרות הנוסעים הנוצרים שביקרו בארץ-ישראל במאה ה-19, אשר היתה מאוירת בשפע ציורים, הדפסי אבן ותחריטים מנופי הארץ, מעשה ידי אמנים ועולי רגל. לצד המשיכה הרומנטית של האירופאים למזרח בכלל ולארץ הקודש ולירושלים בפרט - נוסף גם

"מגדל דוד" על פי השירות הבולאי הפלשתיני. אחד מתוך סידרה של שלושה בולים, ובהם אתרים פלשתיניים בעלי חשיבות, כגון קבר רחל.

ואחרים, ומאוחר יותר – אמנים צעירים שמרדו באסכולת "בצלאל", אם כי חלקם היו תלמידיו. ביניהם ניתן למנות את ראובן רובין, נחום גוטמן, זריצקי, מלניקוב, מנחם שמי וציונה תג'ר.

"דור המייסדים" של "בצלאל", חניכי האסכולה הנטורליסטית והרומנטית של אירופה במאה ה-19, ביקשו ליצור אמנות לאומית מקורית בארץ-ישראל, עם פזילה למסורת המזרח. המוטיבים העיקריים ביצירותיהם היו העבר הלאומי, התחייה הציונית וההווה הארץ-ישראלי. ה"מורדים" הציגו ערכים של הגשמה, עבודה חלוצית, חי כפר וחקלאות ונופים עירוניים, בסגנון אקספרסיוניסטי, קוביסטי ופרימיטיביסטי. מרבית ציוריהם תיארו את נוף הארץ ואת תושביה.

בשנת 1935 הוקם בתחום "המצודה" המוזיאון לפולקלור ארץ-ישראל, על ידי קבוצה של תושבים ירושלמים: בריטים, ערבים ויהודים. בתערוכותיו השונות של המוזיאון הוצגו מלאכות מסורתיות שונות מארץ-ישראל, אוספי תכשיטים, כלי נגינה וכלי נשק עתיקים ■

מקורות:

- אלבוים-דרור רחל, **המחר של אתמול**; ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1993. כרך א', עמ' 87-93 ו-141-160. כרך ב', עמ' 280-299. בהט דן, **ירושלים – אוסף מקורות**; המדור לידעת הארץ בתנועה הקיבוצית, 1976.
- בהט דן, מפת ירושלים ואתריה; **אריאל**, כרך 83-84, 1992, עמ' 12-17.
- בהט דן, מגדל דוד ושמו בימי הבית השני; **ארץ ישראל**, כרך ט"ו (ספר אהרונל), ירושלים, תשמ"א, עמ' 396-400.
- בר-אריה יהושע, **עיר בראי תקופה – ירושלים במאה התשע-עשרה: העיר העתיקה**; ירושלים, תש"ז.
- בר-מתתיהו יוסף, **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים**; ספר ה' (ד', ג'), ספר ז' (א', א'), רמת-גן, 1971.
- הראל מנשה, **זאת ירושלים**; תל-אביב, 1969.
- וילנאי זאב, **המפה העברית של א"י**; ירושלים, תש"ה.
- סיוון רנה, **מגדל דוד – גילויי מחדש**; ירושלים, הראל, תשמ"ג.
- ספר מקבים א'**; תרגום: אברהם כהנא, י' (י"א), תל-אביב, 1956.
- עפרון ז' ובצלאל ססיל רות, **האמנות היהודית**; תל-אביב, תשי"ז, עמ' 767-782.
- עפרת גדעון, **על הארץ – האמנות הארץ-ישראלית**; כרך א' – ירושלים, תל-אביב, 1993, עמ' 43-462.
- פישר יונה (עורך), **אמנות ואומנות בא"י במאה הי"ט**; ירושלים, 1979, עמ' 88-116.
- צלמונה יגאל, **בוריס שץ**; ירושלים, 1983.
- רובין רינה, מפות עתיקות של ירושלים כמקורות גיאוגרפיים-היסטוריים; **מחקרים**, י"ב (1985), עמ' 52-64.
- רובין רינה, מפות מקור ומפות העתק, כרטוגיאולוגיה של מפותיה המוקדמות של ירושלים; **ארץ-ישראל**, כ"ב (1991), עמ' 166-183.
- שטנר יצחק, **הכרטוגרפיה של א"י**; ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, כרך ד', תש"ה.
- שטנר יצחק, **מפת א"י ותולדותיה**; ירושלים, החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה.
- שילר אלי (עורך), **ירושלים וארץ-ישראל בתחריטים והדפסים עתיקים, 1800-1483**; ירושלים, אריאל, 1981.
- שץ בוריס, חבלי בצלאל; **האזרח א'**, תרע"ט, עמ' 66-74.
- שץ בוריס, **בצלאל – תולדותיו, מהותו ועתידי**; ירושלים, 1910.

"היישוב הישן" תיאר באמנותו את "הכותל המערבי", "קבר רחל" וקברי המלכים מבית דוד ופחות מכל את "מגדל דוד", שלא יוחסה לו כל קדושה. אך לקראת שלהי המאה ה-19 חדר גם אתר זה ללקסיקון האיקונוגרפי היהודי. בתקופה זו מופיע צריח המגדל בדגם נאיבי ולצידו מבנה כיפתי. דגם זה מזכיר בצורתו את התיאור של קברי המלכים מבית דוד, כפי שניתן לראות בציור בצבעי-מים של מראה המקומות הקדושים, המצוי במוזיאון ישראל.

בחפצי אמנות אחדים מופיעה הכתובת "המצודה", ובאחרים – "ציון עה"ק" (עיר הקודש). ואילו בצלחת הנחושת המיוחסת גם היא למאה ה-19, מופיעה הכתובת: "זכור את יום השבת" ו"שמרו בני-ישראל את השבת לדרתם".

תיאור "מגדל דוד" בדמות צריח המסגד כצורה עצמאית וריאליסטית, מופיע לראשונה בראשית המאה ה-20. תופעה זו קשורה בהתפתחות התפיסה הציונית-לאומית, השמה דגש על אתרים היסטוריים.

עם הקמת בית-הספר לאמנות "בצלאל", ב-1906, תפס "מגדל דוד" מעמד שווה לזה של אתרים היסטוריים ואתרים קדושים אחרים בירושלים וסביבתה, כמו יד אבשלום, קבר זכריה, קבר רחל והכותל המערבי. "מגדל דוד" הופך להיות סמל לאומי של יהודי ארץ-ישראל, ובין יצירות האמנות המתארות אותו ניתן למצוא חפצי מזכרות, חפצי קודש, מפות, איורים לספרים, פריטי קישוט ועוד. כל אלה נוצרו בבתי המלאכה של בית-הספר ובקרב קבוצות עבודה עצמאיות כמו תימני בר-שמן.

בראשית תקופת המנדט, מאבדת "המצודה" לראשונה את אופיה הצבאי המסורתי והופכת מרכז לפעילויות תרבות שונות: קונצרטים, תערוכות אמנות, ירידים ומוזיאון לפולקלור. התערוכה שנערכה בה בשנת 1921 הוקדשה למספר נושאים: תכנון העיר, אמנויות, אמנות האיסלם, והמאמץ למען מודרניזציה של ארץ-ישראל.

ב-1922 ארגנה בה "החברה למען ירושלים", אשר נוסדה על ידי המושל הצבאי של העיר, סיר רונלד סטורס – תערוכת ציורי ירושלים של ב. פלצ'ר. לאחר מכן נערכה בה תערוכה של מלאכות ואומנויות של ארץ-ישראל, אשר לה היתה חשיבות רבה בתיאור מגמות החקלאות והתעשייה בהתיישבות היהודית כולה.

בשנים 1922-1927 הציגה "במצודה" "אגודת אמנים עבריים" תערוכות קבוצתיות ותערוכות יחיד של חבריה. תערוכות אלו מציינות את "תקופת מגדל דוד", שבתחילתה נטלו חלק בפעילות האמנותית מורי ביה"ס "בצלאל" כבוריס שץ (המנהל), אָבֶל פֶן, מאיר גור-אריה, רבן, בר-דוד